

Bél Mátyás Notitiájának (latin–magyar) fordítói (A Notitia munkálatainak megkezdése közelgő 300. évfordulójára)

Bél Mátyás volt a XVIII. század első felének legkiemelkedőbb tudósa. 1684 és 1749 között élt. Igazi polihisztor volt.¹ Apja, id. Bél Mátyás szlovák hentes, anyja a veszprémi születésű, magyar származású Cseszney Erzsébet volt.² Magasabb iskoláit Besztercebányán kezdte, a „humaniórákat” Pozsonyban, az evangélikus líceumban végezte, mivel a család erősen evangélikus kötődésű volt. Hogy a magyar nyelvet jobban elsajátítsa, Veszprémben, majd Pápán, a református főiskolán tanult.³ A rozsnói és a besztercebányai evangélikus egyházközség ösztöndíjával Halléba utazott az ottani egyetemre, hogy további tanulmányokat folytasson, tökéletesítse nyelvtudását német és latin nyelvből, valamint hogy kiváló evangélikus pap váljék belőle.⁴ Tanárai kedvelték, teológiát, orvostudományt és állattudományt tanult. Nem mellékesen sokat foglalkozott a Németországban divatos államelméleti kérdésekkel, történelemmel, földrajzi problémákkal. Tanulótársaival sokat beszélgettek arról, hogy Magyarországról nincsenek korszerű történelmi könyvek, térképek, földrajzi leírások, kézikönyvek. Bél itt fogadta meg, hogy később – papi munkája mellett – próbál ezeken a hiányosságokon segíteni, legalább annyira, mint ahogyan ezt a fejlett európai országokban teszik. Halléban 1704–1708-ig tartózkodott, eredményei kiválóak voltak. 1709 és 1713 között Besztercebányán tanított, az időszak végén már a gimnázium rektora volt. 1714-ben a híres pozsonyi evangélikus líceum meghívta az igazgatójává. Ezeket az iskolákat teljesen átalakították (jó tankönyvek, nyelvkönyvek, bevezette a pontos tanterveket, a modern nyelvek oktatását, a földrajzi és történelmi ismeretek tanítását stb.). De irt németek számára magyar nyelvtant és magyarok számára német nyelvtant is. Latin nyelvtana több mint 100 évig volt használatban. 1719-ben a pozsonyi evangélikus egyház első lelkészévé hívták meg, ezt a tisztséget a haláláig töltötte be. Számos fordítást, előszót, méltatást írt, továbbá 22 saját alkotást jegyeznek neve alatt saját műveként.⁵ 1742-ben agyvérzést kapott, majd 1749-ben meghalt. Sírjának helye ismeretlen, a temető, ahol nyugodott, megszűnt, beépítésre került.

Legfontosabb műve, mely Európa-hírűvé tette, a *Notitia Hungariae novae historico geographica* volt.⁶ Ezt a művet Bél Mátyás latinul írta, hiszen abban az időben ez a nyelv volt a tudományos művek és a hivatalos papírok elfogadott nyelve. Ez megkímélte a szerzőt attól is, hogy választania kelljen az általa kiválóan ismert három nyelv közül. Saját hovatartozását illetően a következőképpen fogalmazott: „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*”.⁷ A műnek az volt a célja, hogy az iskolatársai által is hiányolt, Magyarországot bemutató, földrajzi-történelmi kalauzt adjon a közelünkben élő népek és az európai polgárok kezébe, akiket dolguk, érdeklődésük, üzleti ügyeik hazánkba vezettek.

A *Notitia* jelentőségét mutatja, hogy a tudományos élet máig hiányát érzi e műveknek, melyeknek csak töredéke állt rendelkezésre a kutatóknak és a tudományok iránt érdeklődőknek. A kiadvány gondolata már a hallei évek alatt megfogalmazódott Bél Mátyásban, és feltehető, hogy sok rész kérdés átalakult, csiszolódott a szlovák iskolákban való tanítás éve alatt.⁸ A szervező Bél zsenialitását mutatja, hogy 1718-ra a fő vonalak kialakultak

(a megyék megtartása, mint a részekre bontás alapja, a gúla szerinti felépítése a segítő hálózatnak, a vármegyék és helytartótanács, a cenzúra szerepe stb.). 1718-ban ezeket a kérdéseket és a technikai részleteket egy Prodromusban („Előfutár”) foglalta össze, melyet 1723-ban Nürnbergben könyv formájában meg is jelentetett.⁹ A megindult munka előfeltétele volt a vármegyéket bejáró tanítványok, szerződött segítőik toborzása, kiképzése. Anyagaikat elküldték Bél Mátyásnak, aki megírta a végleges szöveget. Az anyagokat a vármegyék kapták, és kijavították a nyilvánvaló pontatlanságokat. Az igazi cenzúrárt a helytartótanács jelentette, mely az államismereti és valláspolitikai hibákat kijavította (vallási kérdések, jobbágság élete). Ezek a műveletek igen sok időt vettek igénybe. Közben kémkedéssel is vádolták Bélt, állítólag majdnem agyonlőtték. Batthyány József kalocsai érsek pártfogásába vette és bemutatta – Pálffy nádor támogatásával – III. Károly királynak, kitől anyagi támogatást kapott – nem beszélve a szellemi egyetértésről. 1735-től végre megjelentek a megyeleírások. Ez összesen 2693 oldalt tett ki, mely négy kötetben látott napvilágot. Az ötödik kötet, vagy legalábbis, amit annak neveztek el, hogy: Zichy Jenő gróf kiemelte Moson megye anyagát, és 71 oldalon megjelentette 100 példányban. Ez persze nem tekinthető a négy nagy kötet folytatásának. 1742-ben Bél Mátyás agyvérzést kapott, pénze fogytán, javítókézsége sem volt a régi. Bél 1749-ben bekövetkezett halála után így 10 000 oldal kézirat maradt kiadatlanul. Batthyány érsek a kéziratot megvásárolta, de az szállítás közben jórészt a Dunába esett és tönkrement. Másolások, korrekciós kísérletek történtek, de az anyag jelentős része különböző nagy könyvtárakban pihent és felejtődött. A négy megjelent kötetben 11 megye leírása (Pozsony, Túróc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Borsod, Nyitra, Hont, Moson, Veszprém) kapott helyet.

Az anyag teljes elfelejtődését részben Haan Lajos akadémiai székfoglalója akadályozta meg, melyet Bél Mátyásnak, és főleg a Notitiának szentelt. Ez segített a kérdés ébrentartásában, bár alapvető irányváltást nem jelentett Bél Mátyás szellemi örökségének megítélésében.¹⁰ Változatlan volta az a tény, hogy a tudós-társadalom ismerte és elismerte Bél tudománytörténeti jelentőségét, de nem kezelték helyén a kérdést. A következő „csomópontot” a kérdés alakulásában a tudós születésének 300 éves évfordulója adta. Konferenciák, vármegyei anyagok lefordításai, közlemények foglalkoztak a nagy tudós személyiségével, de lényeges előrehaladás nem történt. Ez a helyzet változott meg a 2010-es években, amikor Tóth Gergely és a köré szerződött munkacsoport nekifogott az életmű feldolgozásához. Korszerű elvek, módszerek felhasználásával végzik minden anyag összegyűjtését, értékelését és közlését. 10 kötetre tervezik a teljes Notitia, lehetőség szerinti maradéktalan megjelentetését. Tóth Gergely már 2007-ben vázolta a célokat, a megoldások módozatait. Az eddig megjelent három kötet mindenben igazolja a várakozásokat – a nehezítő tényezők ellenére.¹¹

Magunk, elolvasva a rendelkezésünkre álló anyagokat, és olvasva az elmúlt 40 év alatt számos megyében készült fordításokat, nem érezzük teljesen alátámasztottnak a Tóth Gergely-féle csapat kritikus megjegyzéseit. Kíváncsiak lettünk ezen latinból fordítók gondolataira. Úgy gondoljuk, hogy minden megye igyekezett a legjobbakat kiválasztani a tanári – könyvtárosi – levéltárosi „készletből”. E fordítók egy előszót írtak a munkájuk elé, megfogalmazva gondolataikat a megyei leírásokról. Néhol mentegetőzésekről is olvashattunk, és nem voltak a magyarázatok sem érdektelenek. Teljességre nem törekedhettünk, hiszen a megyeleírások nehezen megszerezhetők, könyvtárakban is alig fellelhetők.

Tóth Gergely a munka megkezdése előtt, 2007-ben a következőket mondja: „... *amellett, hogy e fordítások néhány kiadás kivételével nem tartalmazzák az eredeti latin szöveget – noha kéziratos mű esetén ez elvárható lenne – a készítők gyakran nem a megfelelő*

kézíratos példány alapján készítettek rossz fordításokat, teljesen érdektelen bevezető tanulmányok kíséretében. A nem megfelelő kéziratok kiválasztása amiatt van, hogy e kiadások nélkülözők a vármegyeleírások kézíratainak alapos filológiai vizsgálatát.” Továbbá: „... a leírások a többszöri javítgatás, ellenőrzés miatt több, nem azonos tartalom és korú példányban maradtak fenn, amelyek közül értelemszerűen a legkésőbbit kellene lefordítani.” A kifogások befejezéséül: „... nem voltak tekintettel a Notitia egyéb részeire, noha Bél sokszor utal a leírásokban más leírásokra, mondván, hogy: ezt már ott kifejtettem.”

A vármegyeleírásokat Tóth Gergely három csoportra osztja.¹² Jónak (és nem hibátlanak) ítéli Somogy, Veszprém, Zala megye leírását, fordítását. Kiemelkedőnek tartja Vas megye (Wellmann!) leírását. Komoly kutatómunkát feltételez Csongrád és Csanád, Békés és Esztergom vármegyék leírásának és fordításának hátterében. A többi, a harmadik csoportra vonatkoznak a felsorolt lehetőségek és hibák.

Ezek ismeretében kezdtük meg a fordítók előszó-részleteinek tanulmányozását. A sort a Tóth Gergely által pozitívnak jelzett vármegyékkel kívántuk megkezdeni. Nem véletlen, hogy minden rangsorban a Csongrád – Csanád vármegyeleírás áll az élen. A szegedi egyetem vezetői már korán, 1976-ban megkezdték Bél Mátyás ide vonatkozó fejezeteinek lefordítását, feldolgozását. Kiváló csapat állt össze, hogy időben és méltó módon ünnepeljék meg Bél Mátyás születésének 300. évfordulóját. A könyv szerkesztését Trogmayer Ottó egyetemi tanár végezte, a lektorálást R. Várkonyi Ágnes és Oltvai József, a fordítást Lakatos Pál és Téglássy Imre vállalta. Az ilyenkor szükséges „aprómunkát” (fordítás és az eredetivel való egyeztetése, technikai szerkesztés stb.) is jó nevű szakemberek hajtották végre. 1980-ra készen állt a kiadvány. Érdekes, hogy a fordítók „csak” fordítottak, az előszót nem ők írták, hanem Zombori István, ki a kötetet sajtó alá rendezte, egy kísérő tanulmányt írt az előszó helyett, a jegyzeteket elkészítette, a reprodukciókat megcsinálta, a képanyagot válogatta.¹³ Kétségtelen, hogy ezen „mindenes” munka csúcspontja az a tanulmány, melyet Bél művével együtt jelentettek meg a megye és az egyetem vezetői. Előszónak egyébként nehéz nevezni egy 56 oldalas, 6 fejezetre tagolt munkát, melynek elolvasása után a tanulmányt teljesen új színben látjuk feltűnni. Az első fejezetben az összefoglalás szerzője a felvidéki evangélikus értelmiség kialakulásával, hatékonyságával és szellemi szerepével foglalkozik. Zombori foglalkozik a felvidéki lutheránus patrícusok fogalmával. Az 1500-as évek végétől ez a réteg nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy ifjúsága kellő színvonalú és vallásosságú tanulmányokat folytasson. Innen már csak egy lépés volt az, hogy a legtehetségesebb gyerekek – kellő anyagi háttérrel – eljussanak a nagy nyugati egyetemekre.¹⁴ Innen visszajöve, tanárként, papként, orvosként, irodalmárként eszkalálták az előbb leírt folyamatot. Így alakult ki a felvidéki evangélikus értelmiségi réteg, mely támogatta tagjainak produktív törekvéseit. Ezek az emberek magyarnak vallották magukat. Ez a szellemi-anyagi áramlat vette a hátrát Bél Mátyást, a hírnévben legtovább jutó „hungarus”. Zombori kiválóan világítja meg azt a kérdést, hogy honnan volt Bélnek pénze a vizsgálatok fedezésére, megjelentetésére stb. Ezt Zombori több család fejlődésén, tevékenységén mutatja be. Városi polgárság – „hungarus” értelmiség – városi vezetőség: ezek vezettek egy európai iskolarendszerhez, és nem mellékesen a pietizmushoz. E mozgalomnak két fő ellensége volt: a bécsi udvar és a katolikus egyház. A kimenetel már ismert (Heister és Caraffa, a pietisták elleni harc stb.).

Ebbe a szellemi és anyagi környezetbe lépett be Bél Mátyás a maga szellemi felkészültségével, akaraterejével, még a progresszív környezetéből is kiemelkedő tudásszomjával, szervezőképességével. Európai hírnévű tudós lett, ki számos tudományág alapjainak lefektetésével visszaemelte Magyarországot az európai elit szellemi élvonalába. (Vö. TÁBLÁZAT¹⁵)

A Zombori-féle összefoglaló második fejezetében a szerző Bél Mátyás életét és munkásságát tárja az olvasó elé. Bél a külföldre induló „hungarusok” között az egyik legidősebbnek számított. A hallei egyetem az egyik legjobb volt a német egyetemek között. Nagy vonzerőt gyakorolt a magyar diákokra, Zombori szerint korábban Hollandiát és Angliát részesítették előnyben. Hallének nagy szerepe volt e tendencia megfordításában. A kor leghaladóbb módszereivel tanították a földrajzot és értelmezték a történelem eseményeit. Zombori a pietizmus eszmerendszerét is teljesen érthetővé teszi ebben az elő- (vagy utó-) szóban. Bél teljesen magáévá teszi e tanokat. Pozsonyban is felvirágzik ez a nézetrendszer (ezért nevezik „erős Halle”-nak). Bél kiváló lelkész volt, ezt bibliaátdolgozásai, újrafordításai, német Bibliák (pl. Károli-biblia) fordításai jelzik. Ezek az adatok nem szerepelhettek a Notitiában, mert a vallás kérdéseinek érintését a Helytartótanács megtiltotta. Ezért érezzük Zombori kiegészítéseit és magyarázatait még értékesebbnek.

A harmadik rész Zombori művében a következő címet viseli: „*A Notitia keletkezési körülményei, szerkezete*”. E fejezetben a szerző felsorolja azokat a szerzőket, akik nagy valószínűséggel termékenyítőleg hatottak Bél Mátyásra. Ezek ismerete nem mindig igazolható, csak akkor, ha Bél említi a nevet az Adparatusban. Ilyen például Parsitius Kristóf országleírása, mely Bél számára meghatározó volt. Ő is a vármegye-felosztást használta, célja az volt, hogy vázolja az ország történetét, közigazgatási és politikai rendszerét. Feltehető, hogy Bél kéziratban még Hallében megismerte ezt a művet. Később, 1729-ben felmerült a plagizálás kérdése, de ez nem igazolódott. Ez ellen szóltak a méretarányok, a Bél-anyag nagyságában-mélységében többszörösen meghaladta a plagizálás szempontjából szóba jöhető műveket.

A negyedik rész témája a kéziratok sorsa, mai őrzési helyük. Néhány pontosítás, helyzetétel történt ebben a fejezetben. Batthyány kalocsai érsek nem az özvegytől vette meg a kéziratot Bél halála után (mint ahogyan Haan Lajos írja), hanem Kollár királyi könyvtárótól. De ezek a kérdések csak azért érdekesek, mert a sok szállítás nem használta az anyag fizikai állapotának. E kérdések pontos tisztázását sürgeti Zombori, nyilván segítve a mai helyzet kialakulását.

Az ötödik fejezetben a szerző kisebb jelentőségű kérdésekkel foglalkozik. Ilyenek a térképek kérdése, a Csongrád – Csanád megyékről készült leírás tartalma, a szövegről készült másolatok és sorsuk, végül a kiadással kapcsolatos problémák. A térkép-kérdést illetően tudni kell, hogy 1700-ig Magyarországról három elfogadható térkép készült. Ezek mind az egész országról készültek, míg Bélnek megyei térképekre lett volna szüksége. Meg is találta a legalkalmasabb személyt, Mikovinyi Sámuel személyében. Ő is felvidéki evangélikus családból származott, Jénában végzett, hazajöve Pozsonyban vállalt mérnöki állást. Több gyermekének Bél Mátyás volt a keresztapja. Mikor a felkérést, ti. a megyetérképek elkészítését elvállalta, Bél javaslatára bevonta a bécsi Udvari Kamara mérnökét és a császári seregek mérnök őrnagyát is. Bár fiatalon, 50 évesen meghalt, nagyszerű munkát végzett munkatársaival együtt. Körülbelül 200 térkép készült, minden vármegyéről sikerült pontos, jól használható térképet előállítania.

A megyeleírások keletkezése nehéz feladat elé állította Bél és a neki dolgozó csapatot. Csongrád és Csanád megye a török hódoltság alatt elnéptelenedtek, lakosságuk a városokba húzódtott, illetve kivándorolt. A megfigyeléseket végzők e két megyét 1728 és 1732 között írták le, a népesség folyamatos vissza- és áttelepülése mellett. Fogalomzavaraik is voltak, így „szlávok” alatt a rác, dalmát, bolgár megjelöléseket szinonimaként használják. Hasonló problémák voltak az egyes helységek (pl. Szeged) átszerveződése (pl. megyeszékhely, megyei parancsnokság át- és visszahelyezése) kapcsán is. A kiadásokkal kapcsolatos problémák, egyenlőtlenségek abból is származhattak, hogy egyes megyékből kijelölt

férfiak felkeresték az illetékes könyv- és levéltárakat, és lemásoltak részeket az anyagokból (Pozsony, Bodrogek, Esztergom város stb.), kiadták azokat, igen csekély magyarázó szöveggel és a Béltre való hivatkozás minimálisra való szorításával.

A szerző felveti az egységes alapelvek szerinti tudományos igényű feldolgozás kiadását. Mint tudjuk, jelenleg ezen kautélák mellett folyik az anyag közkinccsé tétele.

Komárom megyét Vilimszky László fordította. Előszavában igen hatásosan méltatja Bél Mátyás munkáját. „Születésekor... még három részre volt szakítva az ország”, „De a török után megmaradt a nyomor és a német elnyomás. Üszkös romok közt, elnéptelenedett falvakban élt a megtizedelt lakosság, amely az egész történelmi Magyarország területén – Erdélyt is beleszámítva – alig 4-4,5 millió lelket számlált.”¹⁶ A súlyos adók, a német katonaság eltartása (kik a magyar végvárak elpusztításán kívül mást nem csináltak), a protestáns-üldözés fenyegették a magyarság létét, közérzetét. Ekkor jön egy tudós, egy hazafi, Bél Mátyás, aki a legjelentősebb egyetemeken tanult, négy nyelven anyanyelvi szinten beszélt, írt és szónokolt, az ógörög és héber nyelvben is jártas volt, s akit mint protestáns lelkész-tanárt, magát is üldöztetéssel fenyegették, sőt egy ízben halálra is ítélte Bécs vérbírósága. A magyar nemzeti kultúra apostolává szegődött, tanári és lekipásztori munkája mellett nem kisebb feladatra vállalkozott, minthogy bejárja az országot és elkészítse Magyarország vármegyéinek történelmi – földrajzi – néprajzi leírását. Ezt tanúsítják a Vilimszkytól vett idézeteink is.

Vilimszky – Bél Mátyás méltatása után – saját feladatainak nehézségeit méltatja. Komárom megye írott anyaga a Dunába esett Kalocsára szállításakor, sok helyen olvashatatlaná vált. A fordító itt méltatja Bencsik József jogtudós munkáját. 1820 és 1828 között az esztergomi érseki könyvtár őre volt, kézírással lemásolta az egész kötetet, illetve azt, amit még el lehetett belőle olvasni. Ezt az anyagot fordította le Vilimszky, aki tartotta magát a hiteles szöveghűség követelményéhez. Néhol változtatnia kellett,¹⁷ ugyanis a fordító Bél latin nyelvezetét szokatlannak és nehezen érthetőnek minősítette. Ennek szóhasználata, mondatfűzése alaposan eltér az ókori latintól. Véleménye szerint az is nehezítette a fordító dolgát, hogy Bél Mátyás időnként maga is kitalált latin szavakat. Másol írások és elírások is nehezé tették a szövegek megértését. Ezeket kihagyta a szövegből. Viszont annyit tett hozzá a megértéshez, hogy névmutatót és földrajzi névmutatót készített és csatolt a műhöz, végül egy tartalomjegyzéket is készített.

Moson vármegye lefordítását Mihály Ferenc végezte el.¹⁸ Bél Mátyás munkáját nagymértékben nehezítette, hogy nem állt a kutatók rendelkezésére levéltár, országos szinten – a hivatalos iratokat csak a vármegyék és az érintett családok őrizték meg, akik nem voltak érdekeltek azok nyilvánosságra hozásában.¹⁹ Rosszakarói feltételezték az adóhatóság felé való árulkodását, kémkedését, hazaárulását. Szerencsére magas körökben jóindulattal kezelték Bél törekvéseit. Tanári és lelkési hivatása pedig elősegítette adatgyűjtőinek toborzását. A fordító részletesen foglalkozik a Moson vármegyei rész sorsával, mely a sorban megjelenő kötetek ötödik részében egyedül szerepel, mivel Bél Mátyás ekkor halt meg, 1749-ben.

Mihály Ferenc azért is fájdalmasnak tartja Moson megye Bél által való leírásának mostoha kezelését, mert a keresztes hadjáratok magyarországi történetének leghívebb leírását itt lehet olvasni. A Képes Krónika 22 sorban foglalkozik a keresztesek ismétlődő hadjárataival, melyek Magyarországon keresztül valósultak meg. Mihály Ferenc össze is foglalja a hadjáratokat. Szerinte Bél Mátyás nagyszerűen összegzi például a magyar királyok jellemére, külsejére vonatkozó ismereteket.

Bél ebben a megyeleírásban megpróbálja ennek a vármegyének a nemzetiségeit „helyretenni” (magyarok, szerbek, besenyők, bajorok stb.). Ezt nehezítette, hogy ez a vármegye a Nyugattal határos. Ez a tény melegágyát adta a „lassú letelepedésnek”.

Részletesen foglalkozik a polgárság (a szabad királyi városok) helyzetével (nagyvárosok gyűrűjében, zsidó kereskedők helyzete stb.). A kispolgárságot a gyors meggazdagodás jellemezte (lakáshelyzet, üzletsorok, járművek vásárlása stb.). A Nyugathoz való közelség nyomot hagyott a művelődési helyzeten is. Minden községben volt iskola, fokozatosan nőtt a felekezeti iskolák száma. Győrben vagy Pozsonyban gimnáziumok szerveződtek, hol szívesen látták a mosoni diákokat. 1793-ban megnyílt az óvári gimnázium, melyet alapítványok tartottak fenn. A kulturális szféra fejlődött, nyilván nyugati hatásra. Hasonlóan példamutató volt Óvár város szegényügyi helyzete is. A gazdasági konjunktúra megeremtetten az alapját egy szegényügyi városi pénztár létrehozásának. Rendeletben írták elő a városi szegényekről, elhelyezésükről, ellátásukról szóló törvényi passzusokat. Vándor-szállásokat építettek. Létrehozták a „polgári menház” épületeit (öregek otthona?), de voltak külön „szegényházak” is – ennek lakói dolgoztak a fedélért és élelmezésért.

Az eddigiekből kiderült, hogy Mihály Ferenc nemcsak fordította Bél Mátyás Moson című Notitia fejezetét, de nagyon sokirányú „melléolvasást” is végzett, tetézzve ezzel latin tudásából következő feladatainak megoldását.

Pest város fejezete érdekes része a Notitiának, melyet Szálka Irma fordított.²⁰ A fordító előszavának elején kiemeli a kétnyelvűség megjelenését Bél Mátyás műveiben. A fordító szerint ez komoly nehezítettséget jelentett. Hangsúlyozza, hogy 1737-ben – ekkor írta Bél a Pest megyére vonatkozó összeállítást – „*Vállalni kellett a latin szövegnek a maga korizlésének függvényeként jelentkező halmozottságot, tömítettséget, alternatívizáló agyonárnyaltságát*”. Panaszkodik, hogy „... a sokszor túl hosszúra nyúlt körmondatok útvesztőiből nehezen tárul fel az érthetőség és a stiláris szépség.”²¹ Másutt a következőket mondja: „*Ha a latin szöveg nehézkes vagy agyontördelt, azt a magyar nyelvű visszaadásban sem lehet teljesen kiküszöbölni, ha hűek akarunk maradni a Szerző mondanivalójához.*” Ezzel persze nemcsak magyarázza a nehéz olvashatóságot, hanem a felelősség jelentős részét visszahárítja Bél Mátyásra.²²

Tóth Gergely híres disszertációjában így méltatja Wellmann Imrét, munkásságát: „... meg kell említeni a modern Bél Mátyás-kutatás origóját, Haan Lajos Bél Mátyásról szóló akadémiai székfoglalóját (1879). Szintén nagyon fontosak Wellmann Imrének Bélről és a Notitiáról szóló nagyszerű értekezései, amelyben Bél tudományos elképzeléseire, mozgásterének korlátaira, vállalkozása részleges kudarcának okaira világít rá (1984).” Jelen sorok íróit az ragadta meg, hogy Wellmann sokoldalúan közelítette meg Bél személyiségét, és főleg tudományos jelentőségét. Méltatta a polihisztor jelentőségét,²³ fordított, bevezetőket írt, más fordítók munkáit összevetette az eredeti latin szövegekkel, stb. Kiemelkedő munkássága játszhatott szerepet abban, hogy 1984-ben őt bízták meg a Bél-kérdéskörnek a kézbe tartásával, a művek kiadásával, de ez aztán valamilyen okból meghiúsult.

Wellmann a Notitia olvasása, tanulmányozása után készített egy összeállítást, melyhez előszót is fűzött. Főleg Bél Mátyás nehézségeit taglalja. Az iskolákkal kezdi. Hét iskolában tanult, 20 évesen fejezi be középfokú iskoláit. Körülményei nehezítik egy evangélikus vezető értelmiségi lét kialakulását.²⁴ Társadalmi gyűjtéssel Bél kijut Halléba, melynek két erőssége van: a pietizmus és a nyugati nyelvek tanítása. Bél kitűnik szorgalmával, és az új ismeretek befogadására való hajlammal. Apja 1708-ban megbetegszik, majd meghal. Bél Mátyás tanári állást kap Besztercebányán. Iskolareformot hajt végre, 1714-től igazgatóként dolgozik. Az intézmény országos hírnévre tesz szert, reformátusok is felvételre jelentkeznek az iskolába. A történések innen már ismertek. Megindul a pedagógiai felvilágosodásnak

nevezett folyamat. Ekkor jelenik meg Prodrumus című műve.²⁵ Tizenhét évig tartó súlyos, gondokkal és dicsőséggel teli munka indul. 1742-ig megjelenik 11 vármegye Notitia-beli „feldolgozása”. Voltak súlyos döntések, például a vármegyék közjogi berendezkedésére, a politikai-társadalmi összetételére vonatkozó fejezetek megírását későbbre halasztja. Emellett vívja szakadatlan harcát az ostobaság, az irigység és a rosszakarat ellen. A katolikus egyház folyamatosan nyugtalan. Pálffy nádorral berendeltették Esztergom leírását. A nádor az olvasás után további munkára ösztönzi Bélt. A Prodrumus megírása kiváló ötlet volt: megindult egy lassú megnyugvás. A király is többször kihallgatta Bél Mátyást, ez is a megnyugvás felé mozdította a helyzetet.

Sokat lendített a Notitia elfogadottságán néhány Wellmann által lefektetett eredmény. Ilyen a parasztsággal való foglalkozás, melynek révén javult e réteg helyzete.²⁶ Ilyen továbbá a külföld jelentősen pozitív ítélete: „Tökéletes, nagyhírű egyetemes tudás”, „Hazánk egyedülálló történeti-földrajzi leírása”, „az egész világ közkinccse”, öt egyetemi díszdoktorátusa, pápai ékes aranyérem, s számos egyéb elismerés. De a megfeszített munka súlyos betegséghez (agyvérzés), majd 65 éves korában halálhoz vezet.

Wellmann negatívként a régi-klasszikus és az újkori latin nyelv sajátos keveredését hozza fel hibaként.

Tolna vármegye Notitia-beli fordításának nem könnyű elvégzését Kun Lajos bonyhádi tanár vállalta.²⁷ A fordító a megyei felsőbbség hozzáállására panaszkodott elsősorban. Folyamatosan tűntek el felterjesztések, térképek, gazdasági és családi ügyek feljegyzései stb. Kun is panaszkodik Bél latinságára. A nemesség ellenséges viselkedése is hátráltatta az érdemi munkát, javaik „felfedését” vélték a kérdésben látni. Hazaárulást gondoltak a Bél Mátyás háza körüli jövés-menésben is. Pedig itt a kor nagy gondolkodói magasfokú szellemi vitákat folytattak a magyarság jövőjéről.

A Tolna megyei anyagot Kun Lajos az esztergomi érseki könyvtárban találta meg, miközben I. Béla király idejéből származó anyagokat kutatót. Természetesen tudott róla, hogy az MTA II. osztálya 1956-ban határozatot hozott Bél Mátyás életművének feldolgozásáról. Kun Lajos érdeklődéssel lapozott bele a véletlenül kezébe került anyagba. Érezte, hogy fontos dologra bukkant, és azonnal lemásolta azt. Latin nyelven írta Bél e nagy művét (Európának szólt a leírás, mivel Magyarországot Ausztria egyik tartományának tartották). Ez persze megnehezítette itthoni olvasását. A fordító itt, Tolnában is észlelte, hogy Bél munkáját nagy ellenszenv fogadta. A tanulmányokkal kapcsolatos felterjesztések fogalmazványai nem találhatók, a térképek pedig eltűntek.

Kun Lajos az általa írt előszóban közli, hogy Bél Mátyás tervezte az általa használt forrásmunkák kiadását, mégpedig 10 kötetben, de idő hiányában csak három kötetig jutott. Kun közli azon szerzők neveit, akik Bél halála után felhasználták a Notitiát saját földrajzi-történelmi lexikonjaik összeállításánál. Viszont igen sajnálatosnak gondolja azt, hogy a XVIII. századi nemesség hazaárulásnak minősítette e művek megjelenését, mert ebben csak elrejtett javaik felszínre kerülését látták. A Tolna megyei fordítást Tóth Gergely elfogadhatónak tartotta.

Veszprém vármegye anyagának fordítására Takáts Endre főlevéltáros vállalkozott, fordítását Wellmann Imre vetette össze az eredetivel.²⁸ Az előszóból megismerjük Takáts Endre saját sorsát, hányattatásait.²⁹ Az 1956-os forradalom után sorsa jellemző: felmen-tik, de soproni munkahelyére a városból való kitiltása miatt nem térhet vissza, s levéltár-igazgató sem lehet. 1973-ban számos kiténtetést kapott, nyugdíjba vonulása alkalmából.

Az előszóban részletes Bél-életrajzot közöl. Három dolgot emelünk ki:

1. Sokan vádolták Bélt, hogy alig mozdult ki Pozsonyból, és olyasmiről írt, amit soha sem látott. Takáts bizonyítja, hogy 1726-ban a Notitia szerzője bejárta az országot Pozsonytól Erdélyig. 1733 és 1737 között hosszabb utakat tett az országban.
2. A Prodomus elkészülte után egy példányt elküldött III. Károlynak Pálffy Miklós nádor segítségével. Az evangélikus lelkész művét a katolikus király szétküldi a vármegyékhez.
3. Bél Mátyásról az egyetlen festményt Kupeczky János festette meg. Ez a kép később elveszett, de a képet Johann Jakob Haid rézmetszetben mentette el.

Figyelembe véve az időpontot, ezek a megállapítások nem kis kutatómunkával voltak felszínre hozhatók.

Esztergom önálló vármegye volt Bél Mátyás korában. Nem vitatható, hogy nagy névsor „jött össze” a szerző hathatós ösztönzésére. Nem véletlen, hogy ketten – Szelestei N. László és Deák A. András – is írtak előszót.³⁰ A legfontosabb nevek: Gyurkovits György, a Dunába esett kézirat lemásolója, Deák A. András, a latin szöveg fordítója, Nagy Sz. László lektor, Horváth István és Ortutay András, akik a fordítást és az eredeti szöveget összevetették.

Szelestei N. László az általa írt előszavának a következő címet adta: Bél Mátyás és Esztergom vármegye leírása. Ez a könyv a Dunába esett kéziratok Esztergomra vonatkozó teljes anyaga, melyet a megszáritás után gyors másolással sikerült nagyrészt megmenteni. Ez képezi alapját a jelen műnek. Szelestei részletesen leírja Bél munkamódszerét. Ezzel kapcsolatban számos kifogás merült fel Bél Mátyás munkássága, módszerei ellen. Az a vád, hogy külföldi érdekeket szolgál, hamar megdőlt. Más kutatók munkáinak elsajátítása is gondot okozhatott volna (Parsitius, Bombardi stb.) szintén megcáfoltattak. Nem tüntette fel az adatszolgáltatók neveit – ezt elismerte Bél, de hivatkozott ezek magas számára. Az aktuálpolitikai fogalmak említését (Rákóczi-szabadságharc) a kancellária letiltotta, ugyanígy a vallási kérdések tárgyalását is.

Deák A. András a következő címet adta a gondolatainak: *A jóindulatú olvasóhoz*. A fordító nem titkolja célja, hogy hidat verjen az olvasó és Bél Mátyás közé. Ez a törekvés indokolta tehet némi hazafiúi túlzásokat (hegyek magassága, folyók szélessége, az ugarok termőképessége stb.). Célja a fiatalság honzeretetre való nevelése – ez indokolja a túlzásokat. Hasonló okok vezetnek a tollát, amikor az etnikai ellentéteket igyekszik kisebbiteni (német–magyar, szlovák–magyar stb.). Az esztergomi érsekség történetével miért egy másik egyház vezető papja foglalkozik? Ezekkel a kérdésekkel nem a fordítónak kell foglalkoznia. Ő magas színvonalon elvégezte a dolgát, hogy a történészek is megtehessek a magukét.

Ung vármegye leírása. Az előszót Duray Miklós írta, a fordítást Tóth Gergely és Benei Bernadett készítette.³¹ A kötetben a két tevékenység tehát elválik egymástól. Duray az előszóban hivatkozik arra, hogy Bél Mátyást halála után kitüntették a „*Magyarország nagy ékessége*” címmel. Ekkor már öt európai tudományos akadémia tagjai közé választotta. Nem vitás, hogy korának egyik legtekintélyesebb tudósa volt. Az előszó írója két kérdéssel foglalkozik részletesebben. Ung vármegyét két nép jelenléte dominálta, a rutén és a magyar. Bél összehasonlítja a két népet, minden vonatkozásban a magyarok felé döntve el az összevetést. A másik kérdés: miért a latin a vármegye-ismertetések nyelve? Mert az európai népek tanult rétegei szinte kivétel nélkül birtokolták a latint. Ez a tényező felelt meg Bél alapvető elképzeléseinek, nevezetesen annak, hogy Európa megismerje Magyarország történetét és földrajzát. Ennek e mű sikeresen megfelelt.

Tóth Gergely bemutatja Bél legfőbb segítőt, így Pálóczi Horváth Ádámot, Dobai Székely Sámuel és Matolai Sámuel. Foglalkozásuk szerint jól kiegészítették egymást. Pálóczi helyettes alispán, majd alispán, vármegyei pénztárnok, a közigazgatás

jó ismerője. Dobai katonatiszt lévén sokat utazott, látott, leírt. Matolai hivatásos segítője volt Bélnék, hatalmas területeket járt be főnöke megbízásából a Kárpát-medencében. Sajnos ezekből a részmunkákból alig maradt valami az utókor számára.

A politikai részben a lakosság összetételével foglalkozik Bél. A ruténokról elég becsmérlően szól.³² A rablóbandákba való tömörüléseket el kell ítélni, ezt nem menti az sem, hogy csatlakoztak II. Rákóczi Ferenchez. A vármegyében három járás található az ismertetés megírásának idején (Ungvári, Pálóczi, Kaposi járás). Ung vármegye leírásában az egész anyagot belengi a „jólértesültség”, hiszen Pálóczi Horváth kitűnő ismerője a vidéknek. Bél ezt a szöveges részben meg is köszöni Pálóczinak.

A falusi lakosság súlyos anyagi helyzetét elég részletesen taglalja Bél, noha ezt egyes vármegyék tiltották – úgy látszik, itt nem. A fordítók ennek kapcsán kiemelik a szerző szociális érzékenységét.

A Buda visszavívásáról³³ című mű fordítója, Déri Balázs részletesen tárgyalja a teljesen elpusztult, jórészt kimerült ország szörnyű helyzetét.³⁴ Az értelmiség megpróbálja az országot talpra állítani. Ezt próbálta Bél Mátyás egy monumentális történelmi-földrajzi helyzetleírással támogatni. A vármegyék szerinti ország ismertetése 1735 és 1742 között öt kötetben jelent meg. A Buda ostromát megjelenítő fejezetet a III. kötetben (1737) helyezte el. E művel kapcsolatban az olvasók azt kifogásolták, hogy fő forrása Franz Wagner jezsuita idevonatkozó kétkötetes művének³⁵ fejezeteire emlékeztet. A jelentős lerövidítés mellett igen bőségesek azok a fejezetek, amelyek a magyar katonák hősiességét és eredményességét taglalják. Bél itt igen hangsúlyosan ki akarja emelni a magyar katonák szerepét Buda visszafoglalásában. A fordító szerint itt Bél szövege megtesztésíti egy, a Habsburgokkal szembenálló fiatal magyar értelmiség önállósuló kísérleteinek egyikét, mely egyre inkább jellemzi a pátosz és a hazafiság lehetséges összhangját. Az is kiderül, hogy az újlatinság alkalmas ennek kifejezésére, melyet Bél használ is.

Sopron vármegye sajátos helyet foglalt el a megyék között. Az első soproni kiadvány e témakörben a Soproni Levéltár Történelmi Forrásai című sorozatban jelent meg, Kincses Katalin Mária szerkesztésében. Déri Balázs, Földváry Miklós és Tóth Gergely fordították.³⁶ Sopron leírása több szempontból is eltér a többi vármegyétől. A nagy terjedeleme és a rendelkezésre álló jegyzetanyagok bősége miatt eleve több kötetre tervezték a megjelenést. Többnyelvű kiadványt szerettek volna kiadni, így a latin változat is olvasható, de a kiegészítő és orientáló részeket német nyelven is elhelyezték a szövegben. A két kötetre tervezett mű csak részben jelent meg: a megye általános leírása és Sopron város bemutatása mellett a megye többi településének leírására már nem került sor, terjedelmi okokból. A szerzők egyetértenek abban, hogy e leírásokon érződik Bél személyes hely- és népmisere. Leírása kiválóan jellemzi a három nép (magyar, német, horvát) egymás mellett élésének mindennapjait.³⁷ A fordításhoz három tanulmány csatlakozik, mégpedig Bél Mátyás soproni kapcsolatairól, a kézirati hagyományról és a megye természeti viszonyairól. Ez a komplexitás kárpótolja az olvasót a megye többi helységének hiányáért, mely hiány később, a 10 kötetesre tervezett nagy Bél Mátyás-sorozat Sopron fejezetében pótlásra is került.³⁸

Heves vármegye. Bél Mátyás leírása: P. Szalay Emőke és Pánczél Barnabás fordította.³⁹ Ez a mű, melyet a Békés Megyei Levéltár (Gyula) gondozott 1993-ban, magában hordozza a Bél-művek megyei kiadásának előnyeit és hiányosságait. A sors akaratából kifolyólag háromszor lefordított latin szövegből a hasonló cipőben járó leendő szerzők kiválasztották a legjobb kézirat-változatot. A fordítók és a könyv összeállítói a tükörfordítás mellett közlik a latin szöveget is. Az elkészült kötetben értékes jegyzetek, kísérő tanulmány, illusztrációk szerepelnek. Már az elején adódik egy olyan probléma, hogy mit értettek Bél

korában Heves megyén, és ez a fogalom hogyan alakult mostanáig. Bél Heves megye alatt értette Külső- Szolnok megyét is. A helytörténészek megegyeztek abban, hogy sem Bél, sem megbízottja nem járt a megyében. Ma már tudjuk, hogy Bél Mátyás 1730-ban járt a megye egy részében. A gyógyvizeket kereste fel. Sokat foglalkozik mezőgazdasági kérdésekkel is, de ezt is klimatológiai, árvízvédelmi szemüvegen keresztül. A megye leírása 1727-re készült el, de homály fedí egyelőre, hogy kik végezték a helyi adatgyűjtést, milyen forrásokat használtak.⁴⁰ Mindenesetre Horváth Gergely Krisztián kísérő tanulmánya megállapítja, hogy az idő előrehaladtával javultak a megyei leírások már említett negatívumai.

Magyarország népének élete 1730 táján. Négy szövegcsoporthból áll a közlés.⁴¹ Az elsőben Bél Mátyást mutatja be Wellmann: nem volt kiemelkedő tanuló, nehéz kiemelkedés a paraszti sorból, iskolai tanulmányainak késői befejezése, a külső körülmények is igen zaklatottak voltak (16 évig tartó felszabadító háború, zajlik az ellenreformáció, a protestáns főiskola betiltása). A rossz körülmények külföld felé irányítják a protestáns ifjakat (Halle, Svájc, pietizmus stb.). Hazajöve Bél végigjárja a pedagógusi ranglétrát. Vezetőként megérti, hogy csak a teljes szellemi élet megújulása oldja meg Magyarország problémáit. Bél Mátyás miután hazajön, megkezdi az előkészületeket a későbbi nagy munkájához. Kérdőíveket szerkeszt, s keresi a megfelelő kérdezőbiztosokat. Az irigység, a félelem és a rosszakarát csaknem csírájában fojtja el a munkát. A Prodrumus megjelenése (1723) nagyfokban javít a helyzeten.

Összefoglalva:

1. Megkezdődik Magyarország megismerésének szilárd megalapozása. A katolikus egyház megnyugszik, a nép látja, hogy az adó nem nő, nem kell több katonát etetni, kialakul az ellenőrzési rendszer.
Megindul a munka, nyomtatásban 11 vármegye leírása sikerül. A négy nagy kötet elhagyja a nyomdát, de 1742 után már egy sem készül el, kéziratban maradnak. Az ötödik megye torzó marad, 4 példányban kerül kiadásra. A további megjelenést több dolog is gátolta: III. Károly halála, Mária Terézia háborúi, Bél Mátyás betegségei, majd halála.
2. Ez az anyag kéziratokból választatott ki.⁴² Az anyag nem ment át semmilyen Helytartótanácson, Kancellárián. Ebből következett, hogy foglalkozhatott például a parasztság szomorú sorsával.
3. Bél munkásságának mérlege: „Tökéletes, nagyhirű egyetemi tudós.” „Munkássága az egész világ közkinccse.” Ami az államismereti koncepciót illeti – melynek szemüvegén keresztül ismertette a magyar viszonyokat – lényegesen túlhaladta az államismeretten nyugati képviselőit. A feudális viszonyokkal való végleges leszámolás volt a művön végigvonuló gondolati fonál. Ezt itthon nagy felzúdulás fogadta, külföldön kitörő öröm. Erre kapta meg a külföldi egyetemek, tudós társaságok tagságát. Voltak kritikus felhangok is: Erdély hiánya, az erdészet és az erdők helyzetének kimaradása, a borvidékek közül csak néhány került tárgyalásra.
4. A mű latinul íródott. A klasszikus és a magyarországi latin keveredése helyenként problémát okozott a fordítónak, de ezek megoldható problémát jeleztek.

Összegezve az elmondottakat, megpróbáltuk a lehetetlent, és az előszó-bevezetés áttanulmányozásával megkíséreltük a fordítók gondolatvilágát legalább megközelítőleg megvilágítani. Volt megye, ahol nem volt előszó, másutt nem tartalmazott semmi újat, néha nem tudunk hozzájutni a feljegyzésekhez. Az is munkált bennünk, hogy egy részüket, nehéz munkájukat legalább egyszer csoportosan bemutassuk. Az olvasóknak joggal tűnhet fel, hogy néhány fejezet nem egy-egy vármegye leírásának, illetve magyarra fordításának a bemutatása. Megjegyezzük, hogy Bél Mátyás a vármegyék mellé maga is elhelyezett fontos és a Notitiára ható tanulmányokat is. Így jelent meg a Magyarország népének élete 1730 táján című Bél-tanulmány, amely erősen hatott a Notitiára, és ezért helyet kapott a nagy műben.

Mihalik Béla Vilmos írja: „Mindez kihatott az utóbbi évtizedekben különböző formában megjelent, többnyire változó alaposágú fordítások színvonalára is.”⁴³ Tóth Gergely ezt a színvonalbeli különbséget az újrainduló Notitia-kiadás 2011-ben megjelent első, Árva és Trencsén vármegyéek leírását magában foglaló kötetéhez írt tanulmányában részben éppen a nem megfelelő kéziratok használatára vezette vissza. Rámutatott arra, hogy számos kiadvány súlyos fordítási hibákkal jelent meg, mert a fordító nem ismerte, nem is ismerhette kellőképpen Bél Mátyás latinságát, stílusát. Pár sorral lejjebb: „... mellőzték a tudományos bevezetőt, a tárgyi jegyzeteket, és általános jelenség volt, hogy csak a magyar (vagy szlovák) fordítás jelent meg, míg az eredeti latin szöveget nem közölték.”

Hallgattassék meg a másik fél is! Mik voltak a fordítók nehézségei? Pl. Vilimszky László Komárom megye Bél Mátyás-féle leírását (illetve Bencsik József „pap és jodtudor” kéziratosa másolatát) fordította. Nehézségeit összefoglalta:

1. Bél latinsága nehezen érthető.
2. Szóhasználata, mondatfűzése eltér az ókori latinétól.
3. Bencsik József nem jelölte a saját megjegyzéseit.
4. Egyes fogalmakról gyakran kellett kutatni (történelem, földrajz, irodalom, régészet, helytörténet), és ez nagyon időigényes volt.

Célunk az volt, hogy a különbségekre részben magyarázatot adjunk, igyekezzünk azokat feloldani. Nyilvánvalóan a Tóth Gergely és munkatársai által megkezdett munka ezt el fogja végezni. Hogy ezeket most mennyire értük el, döntse el az olvasó. Az azonban biztos, hogy az 1980-as évek fordítói felkeltették és részben kielégítették a társadalom érdeklődését az akkor 300 éve született nagy tudós-polihisztor munkássága iránt.

TÁBLÁZAT

MŰVEK (a teljesség igénye nélkül)		Mely tudományágak tekintik „megindítójuknak” Bél Mátyás munkáit!
Hungariából Magyarország felé (szerk. Tarnai Andor, 1984)	→	földrajz
Notitia Hungariae novae historico geographica (Bécs, 1735–1749)	→	helytörténet
Adparatus (1735)	→	agrártörténet
A magyar nyelv történetének két könyve (Berlin, 1713)	→	néprajz
Latin nyelvtan (Löcse, 1717)	→	egyház-történet
Német nyelvtan (Löcse, 1718)	→	irodalom- (művelődés)történet
A régi és az új Magyarország leírásának előfutára (Nürnberg, 1723)	→	nyelvtudomány
A Pozsonyban felállítandó Tudós Társaság (1735)	→	tudományszervezés (Akadémia)
Magyarország népének élete 1730 körül (Notitia alapján; szerk. Wellmann Imre, 1984)	→	neveléstudomány (iskolák)
A székely-magyar rovásírásról (Pozsony, 1735)	→	pedagógia (oktatásügy)

JEGYZETEK

- 1 Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. Irodalomtörténet, 184. 16/66. évf. 4. sz. 795–816. p.
- 2 Bándi László: Bél Mátyás. Veszprém Megyei Pedagógiai Híradó, 2009/I. 13. p.
- 3 Madarász Lajos, Kredics László (szerk.): Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989, 7. p.
- 4 Kaposi Zoltán: Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1989, 255. p.
- 5 Haán Lajos: Bél Mátyás. Akadémiai értekezés. 1879. Históriaantik Könyvkiadó. Budapest, 2011 (reprint).
- 6 Ma mindenki a Notitia rövidítést használja.
- 7 „szlovák anyanyelvű, magyar nemzetiségű és német műveltségű”
- 8 Bél Mátyás – Bél Mátyás munkássága, Bél Mátyás – a régi és az új Magyarország leírásának előfutára. 1723 (szerk. Wellmann Imre). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- 9 Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján (szerk. Wellmann Imre, Glatz Ferenc). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- 10 Tóth Gergely: Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica. Budapest, 2011; 2012, 61–62. p. <https://anzdoc.com/bel-matthias-notitia-hungariae-novae-historico-geographica-b.html>
- 11 Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás Notitiájának kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai. Történelmi Szemle, LV. 2013. 2. sz. 341–349. p.
- 12 Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK. A Történelmi Intézet Könyvtára. Budapest, 2007.
- 13 Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása (szerk. Trogmayer Ottó). Szeged, 1984, 113–169. p.
- 14 Halle és Wittenberg elsősorban.
- 15 E táblázatban Bél legmaradandóbb művei soroltnak fel. A táblázat második részében a művekben leírtak és a megalapozott tudományág közötti alapító kapcsolatot jelezzük.
- 16 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország történelmi-földrajz ismertetése. Moson vármegye (ford. Mihály Ferenc). /Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV./ Mosonmagyaróvár, 1985, 7–10.; 23–29. p.
- 17 Pl. a 4-5 oldalt kitevő mondatok szétbontása.
- 18 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország történelmi-földrajzi ismertetése. Komárom vármegye (ford. Vilimszky László). Tatabánya, 1989. A fordító előszava. I.
- 19 Csak 1722-ben intézkedett az országgyűlés egy országos levéltár létrehozásáról, ráadásul erre csak 1756-ban került sor.
- 20 Itt jegyezzük meg, hogy ez a mű indító fejezete lett volna egy sorozatnak, a sorozat címe Fejezetek Budapest múltjából. A sorozat szerkesztője Berta László volt. Néhány kötet közreadása után a sorozat megszakadt, ennek okát nem ismerjük. Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Pest város leírása. 1737. (ford. Szálka Irma). Tatabánya, 1989. A fordító előszava. 11. p.
- 21 Megjegyezzük, hogy ezt mások is panaszolták.
- 22 I. m. 11. p.
- 23 Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). Történelmi Szemle, 22. 1979. 381–391. p.
- 24 Reformáció, ellenreformáció; az evangélikus iskolák sanyargatott volta, pl. a protestánsoknak nem lehetett főiskolájuk.
- 25 Felkészülés a régi és az új Magyarországhoz.
- 26 Ellenségeinek ez volt az egyik fő szívfájdalma.
- 27 Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Tolna vármegye leírása (ford. Kun Lajos). Tanulmányok Tolna Megye történetéből. 1989/9. sz. 329–330. p.
- 28 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Veszprém megye leírása (ford. Takáts Endre). Veszprém, 1989, 14–28. p.
- 29 1957. október 17-től 1958. június 10-ig vizsgálati fogságban volt az 1956-os események miatt.
- 30 Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása (műszaki szerk. ifj. Mézes Nándor). Esztergom, 2001, 9–16. p.
- 31 Bél Mátyás: Ung vármegye leírása (ford. Benei Bernadett, Tóth Gergely). Budapest, 2001, 7–29. p.
- 32 Erről már a Duray fejezet bevezetőjében említést tettünk.
- 33 Buda Visszavívásáról. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1986. Fordította és a bevezetőt írta Déri Balázs.
- 34 Zrínyi kiadó. Budapest, 1986, 7–15. p.
- 35 Nagy Lipót császár története. Bécs, 1719.
- 36 Soproni Levéltár. Sopron, 2001.
- 37 Kincses Katalin Mária: Bél Mátyás soproni tudós kapcsolatai; Tóth Gergely: A kézirati hagyomány; Kiss Andrea: Sopron vármegye természeti viszonyai.
- 38 Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Sopron vármegye leírása (ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely). Az előszót írta Tóth Gergely. 2012, 9–12. p.
- 39 Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735 (ford. Soós Imre). Eger, 1968, 3–7. p.
- 40 Talán majd a Tóth Gergely vezette csapat 10 kötetes nagy munkája választ ad ezekre a kérdésekre.
- 41 Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján (szerk. Wellmann Imre, Glatz Ferenc). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 5–32. p.
- 42 82 fólia maradt fenn kézirat formájában.
- 43 Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás Notitiájának kiadása – a forráskiadás 21. századi útjai. Történelmi Szemle, LV. 2013. 1–9. p.